

שלוש התחנות של הספרות

הספרות היא בגידה ונקמה בתרבות ובהנחות היסוד השגויות שלה שרק נדמות לנו כאקסיומות; הספרות היא בגידה באהובינו שאותם אנו מעלים על מזבחה.

במוצאי שבת 4 בפברואר 2012, כשכבר עמדתי לצאת מבית הוריי אחרי ביקור ארוך, ביקש ממני אבי חולה הסרטן שאגש אל החדר השני ואביא לו את ספר קהלת. נעלבתי מהבקשה ועניתי שבשום פנים ואופן לא אתן לו לקרוא בספר המדכא הזה. ב־6 בפברואר, עם עלות השחר, הוא קם ממיטתו, נעמד, צנח ומת. ביום רביעי 27 בדצמבר 2017, רונית הייתה מאושפזת במחלקה האונקולוגית ברמב"ם וביקשתי לבטל הרצאה בעיר לוד שנועדה להתקיים באותו יום. הסברתי למי שהזמינה, שהחברה שלי במצב לא טוב ושלא אוכל לעזוב אותה. המזמינה אמרה שלא ניתן לבטל את ההרצאה ושאני מוכרחה להגיע. נסעתי ללוד. ההרצאה הייתה מזהירה באופן מוזר מאוד ורק מאוחר יותר הבנתי שזו הייתה תוצאה של ניתוק רגשי. מעט לאחר שעת חצות קמה רונית ממיטתה, נעמדה, צנחה ומתה. הגעתי לבית החולים כעשר דקות לאחר מכן. שני האירועים הללו מלופפים זה בזה ומושחלים בתוכי כמו חוט תיל קר וקבוע. הדימיון הברור בין שניהם לא מצריך מחשבה אנלוגית מפותלת במיוחד; הנה כי כן: החמצה ורגשות אשמה. כל שנה, לטובת איזו כפרה מדומיינת, אני קוראת על קברו של אבי את פרקים א'-ג' בספר קהלת, ובלילות רבים מספור רונית חוזרת לחיים בחלומותי כשהיא חולה, אני שוכחת שחזרה ואז נזכרת פתאום, בבהלה. לחזרה הכפייתית על פעולת הקריאה בערות ועל שכחת הנוכחות בחלום מצטרף כעת הסיפור על ההחמצה, רגשי האשמה והחזרה. הנה התחנה הראשונה בדרך לבריור אישי, שאולי יצליח להפוך לבריור כללי, סביב השאלה הגדולה "מהי ספרות?": כשהיא נמסרת בעל פה או בכתב, הספרות יכולה להיות אקט תרפויטי הן למי שכותב אותה והן לקוראיה (מסיבות מובנות לא ניתן להיכנס כאן לשאלות של טיב הספרות. הקביעה "ספרות" תניח את היותה של זו במיטבה).

בנסיעה הזאת, כשהנופים החולפים מול עיניי הם נופים אנושיים של בני אדם מדברים ולא של עצים וגבעות ודשא, אני מבינה שלתחנה הראשונה קדמה תחנת האפס: ההנחה שאי אפשר לדון בשאלה "מהי ספרות" כשאלה כללית שהתשובה לה, גם אם תהיה מורכבת, יכולה להימצא בתחומי "הספרותיות" עצמה. אפשר בהחלט לדון בשאלה זו כשאלה כללית בתחומי הפילוסופיה או ההיסטוריה, בתחומי הפסיכולוגיה או הסוציולוגיה, וגם בעולם מדעי המוח והקוגניציה, אין לי ספק, עמלים או יעמלו בקרוב מאוד על חיפוש תשובות מדעיות שימתחו את השאלה עד לקצותיה המגוחכים. תחנת האפס לעיסוק בשאלה זו בתוך תחומיה של "הספרותיות" תהיה אפוא תמיד: הסיפור והספציפיות של הסיפור.

פניי אל התחנה השנייה ואני לא מצליחה לייצב במהירות הנסיעה את מראם של בני האדם או את דיבוריהם; אלה נמסכים באלה. אני מצליחה לתפוס שהעובדה שנוקקתי לשני הסיפורים שפתחתי איתם לא הייתה מקרית אלא הכרחית. אבל איני יכולה להתעלם מעובדה נוספת, והיא ששני אלה מצליפים בי בקביעות בשוטים של אימה ושל אשמה. ההצלפות מענגות מצד אחד ומענות מצד שני; בשעת הכתיבה הן הופכות להיות אינטנסיביות יותר והעיניי גובר על העונג. כיצד אמלט? דרך פתח בלתי נראה חודרת המילה המשפילה שיש בידה להפסיק אותן: "צייתנות". ובאמת, לאיזה קוד צייתי כשלא הסכמתי שאבי יקרא לפני מותו את קהלת? לאיזה קוד צייתי כשלא ביטלתי את ההרצאה ההיא על אף שמצבה של רונית הידרדר מאוד? שני ההסברים נמזגים לקוד אחד, תרבותי-בורגני-קפיטליסטי: גם לפני המוות כשאדם רוצה להתנחם ב"מה שְׁהָיָה, הוא שְׁהָיָה ומה שְׁנַעֲשֶׂה הוא שְׁיַעֲשֶׂה וְאֵין כָּל חֵדָּשׁ תַּחַת הַשָּׁמַשׁ" (קהלת, א', 9) וב"עַת לְדֹת וְעַת לְמוֹת" (שם, ג', 2) – מוכרחים להיות שמה; ובמחויבות שנקבעה מראש להרצאה ב־27 בדצמבר בשעה חמש אפס אפס, יש לעמוד ויהי מה. כך הופך הסיפור האמיתי שעומד בליבם של שני הסיפורים האלה להיות אנטי-ספרות: צייתנות תחת התנגדות.

כשאני חולפת על פני התחנה השנייה, הספרות היא התנגדות, אני חושבת על ההתנגדות המובנית של הספרות לתרבות, למדינה וללשון, אבל המילה "התנגדות" בישראל של שנת 2020 נשמעת לי רפה מדי. צריך מילה אחרת. הנה, במחי מחשבה הפכה השאלה הכללית לשאלה לוקאלית: מהי הספרות היום בישראל? ושוב לשאלה כללית: האם אפשר לנתק את השאלה "מהי ספרות" מזמן וממקום ספציפיים? כן ולא. אבל כשהמקום וכשהזמן לוחצים – תמיד לא.

החיפוש אחר מילה שתחליף את המילה "התנגדות" מתעמעם ומבריק חליפות. התיעוב מבני האדם וממעשיהם גובר ואני זורקת את עצמי מהדלת של הרכבת לראדי, כפר ילדותו של ביאליק ברוסיה, גם במחיר אי ההגעה לתחנה השלישית: "יֵשׁ בְּעוֹלָם כֹּפֶר שְׁאֵן, מְקָף חוֹמַת יַעֲרִים, / וְלִכְפֹּר רָקִיעַ תְּכֵלֶת, בְּלִי מְצָרִים רָקִיעַ, / וְלִרְקִיעַ הַתְּכֵלֶת בֶּת־יְחִידָה בְּאֻמָּצֵעַ: / עַב יְחִידָה, לְבָנָה וְקִטְנָה" (ח.ג. ביאליק, "ואם ישאל המלאך"). אבל המילה "התנגדות" שוב מבריקה לרגע והתיעוב מבני האדם וממעשיהם שוב דוקר. אי אפשר לרמות. בלית ברירה אני נאלצת להודות שלא אוכל להגיע לתחנה השלישית בלי לעבור דרך סיפור ספציפי שישרוט את שולי המוות – השיר "פרידה" של ביאליק. בשיר זה, החותם את

מחזור השירים "יתמות", האחרון שכתב ביאליק בחייו, הוא מתאר את אמו המכינה אותו לדרך הנכונה להם אל בית הסב, שם יישאר:

וּבְבִקֵּר אָבִיב כְּלִיל בְּדֹלֶחַ, בְּעֶמֶד הָעוֹלָם כָּלוֹ
בְּטֶהְרוֹ וּבְזִיוו הָרָאוּשׁוֹן, וּבְטָרֶם יִקְיֵץ הַפְּרָבֵר
עַל הַמוֹנוֹ וְשִׁאוֹנוֹ לְזֹהֶמוֹ (אֵין זֹאת כִּי בְּבִקֵּר כְּזֶה
הַשָּׂכִים אֲבָרָהֶם אָבִינוּ וַיֹּלֶךְ אֶת־בְּנוֹ לְעִקְדָּה)
קָמָה אִמִּי, הִתְפַּלְלָה, וּתְצַר אֶת־מָעוֹט בְּלֹאֵי [...]

העקדה המוזכרת כאן על ידי הדובר במאמר מוסגר, ושוברת כך את הלב אף יותר ממה שאפשר היה לצפות, היא עקדה כפולה ובו זמנית: האחת מתקיימת בזמן הווה בעת ההליכה אל בית הסב: "לְנִתִיב הַיָּגוֹן, / הַנֶּכּוֹן לְפָנָיו כִּיֹּם", והנוספת מתקיימת בזמן ההווה המתמשך עד רגע המוות: "לְנִתִיב כָּל־חַיִּי"; אולי כאן יכול להימצא הפתרון לפרדוקס היותה של הספרות ממוקמת במקום ובזמן ספציפיים ובאותה עת מנותקת ממקום ומזמן ספציפיים, הן בנפש והן בנצח. ובחזרה אל השיר; בהמשכו נפרד ביאליק הקט בנשיקות מאחיו ומאחותו, ומצילו שלו המוטל בכל זוויות הבית. בצאתו אל הדרך הוא נפרד גם מנופי ביתו המושלמים והמוכתמים: מעץ הלבנה הרענן והיפה, מהאיש הישיש בפרבר ומהבתים העניים "פְּרוּמֵי גָגוֹת וּמְטֵי כְתָלִים"; אבל לב השיר הוא הפרידה מאמו:

אוֹלָם יִתֵּר הוֹד וּתְרוּמַת כָּל־יַפְעָה צְפִנְתִּי לָךְ וּלְמַעַנְךָ,
הַעֲלוּבָה מֵאֲמוֹת וְהַמְעֻשָּׁקָה בְּנָשִׁים, אִמִּי סִגְלִתִּי!
אֶת־כָּל־יָקָר חֲסָדֵי יָמֵי אֲקָרִינָה אֶל עֵבֶר פָּנֶיךָ
וְנִהְרֶת דּוּמָם, כְּצִפְרִית שְׁחֹר, בְּגִלְגֵּל חַיִּי;
[...] וְגַם אֶת־הַתְּרַפָּקָה עָלֵי אָמֶשׁ, וְאֶת־הַצִּיצָה אֶל־עֵינַי
עַל בְּכִיךָ וְשִׁחוּקֶךָ וּנְשִׁיקוֹתֶיךָ יַחַד אֶזְכֹּר – אֲזִ אֲדַע,
מִה־עֲמָקָה לְעֵתִים עֲנוּת אֲנוּשׁ עָלֵי אֲדָמוֹת!
וְאוֹלָם חַי אֱלֹהִים, אִם יִפֹּל רִסִּים מִדְּמָעֶתְךָ אֶרְצָה!

ביאליק מזדהה עם אמו האהובה ועם כאבה; הוא מבין כי היא נאלצת להיפרד ממנו בעל כורחה, ולכן הוא פודה אותה בשורה האחרונה המצוטטת לעיל, כמעשה העם שפדה את יונתן משאול (שמואל א, יד 45). ואולם האהבה המוחלטת וחסרת התנאים של ביאליק לאמו הופכת לבגידה, רגע לפני שהמחזור כולו מגיע לסיומו וביאליק הקט מגיע אל בית הסב:

אֶל־נָא אֲפּוֹא יָרַע לָךְ, אִמִּי, כִּי שִׁלַּחְתִּינִי,
מִחֵר עָרֵב רֹאשׁ־חֹדֶשׁ, וּפְקַדְתָּ אֶת־קִבְרֵי אֲבָא,
וְהִגַּדְתָּ לּוֹ אֶת־כָּל־עֲנוּתֶךָ וְאֶת־כָּל־מַדּוּי לְבָבְךָ –
הוא יבין, הוא יֵאָמֵן, והוא יִסְלַח לָךְ.

הבן לא זו בלבד שהוא בוגד באמו במונעו ממנה את סליחתו, הוא אף נוקם בה בשליחתה לקבר אביו ובדרישה לבקש ממנו, המת, את סליחתו על עקידתה את בנה. הנה, בלי לשים לב, דווקא הסטייה מן הדרך הובילה מן התחנה השנייה – הספרות היא התנגדות, אל התחנה השלישית העקובה מדם ומכאב – הספרות היא בגידה ונקמה.

ובאמת, הספרות היא בגידה ונקמה בכל מה שאנחנו יודעים או בכל מה שאנחנו חושבים שאנחנו יודעים; הספרות היא בגידה ונקמה בתרבות ובהנחות היסוד השגויות שלה שרק נדמות לנו כאקסיומות; הספרות היא בגידה באהובינו שאותם אנו מעלים על מזבחה.

לו רק בגדתי ונקמתי במה שחשבתי ש"צריך" לעשות. אבל לו בגדתי ונקמתי במה שחשבתי ש"צריך" לעשות לא הייתי נזקקת לשאלה "מהי ספרות", ויותר מזה, לא הייתי נזקקת לספרות עצמה. ובכל זאת: אני מגישה לאבי את ספר קהלת והוא קורא בו; והנה רונית צונחת מתה לתוך ידי.